

اینترنت و هویت در پنج هویت قومی ایرانی

ناصر فکوهی

دانشیار گروه انسان شناسی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران fakouhi@yahoo.com

آذرنوش عیاری

کارشناس ارشد انسان شناسی گروه انسان شناسی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران

چکیده :

این مقاله در هنگام آغاز پژوهش در سال ۱۳۸۴ به عنوان یکی از نخستین گام‌های پژوهشی در تلفیق دو مقوله اینترنت و قومیت در ایران محسوب می شد به همین جهت این مقاله از يك رویکرد انسان‌شناسانه استفاده می کند تا مسائل هویتی اینترنتی را به طور ترکیبی تحلیل کند. این مقاله به علت انتخاب چند گروه قومی به عنوان جامعه مورد مطالعه ناگزیر با نگاهی کلی به چگونگی عملکرد گروه‌های مزبور در فضای مجازی پرداخته است تا مبنایی بر مطالعات مشابه در کشور فراهم آید. پدیده اینترنت به مثابه یک رسانه الکترونیکی جهان‌گستر و به واسطه برخی ویژگی‌های منحصر به فرد خود موقعیتی خاص را برای روابط انسانی به وجود آورده که خود حوزه‌ای ویژه برای انسان‌شناسی پدید آورده است. از مهم‌ترین این ویژگی‌ها، امکان خلق فضاها و اجتماعات مجازی است که به دلیل حضور کاربران اینترنتی از سراسر جهان، فرایندهای اجتماعی/فرهنگی چشمگیری در آنها پدید می‌آیند. در واقع در صورت برخورداری از امکانات ضروری برای استفاده از اینترنت، افراد و گروه‌های بسیار متنوعی در این حیطه به شکل‌ها و با اهداف گوناگون حضور دارند که هر یک به‌طور بالقوه از قابلیت تبدیل شدن به سوژه‌ای انسان شناختی برخوردارند. در این مقاله، مقوله قومیت در پنج جماعت قومی ایرانی (آذری، بلوچ، ترکمن، عرب و کرد) مد نظر قرار گرفته و سعی شده است تا با نگاهی انسان‌شناسانه به مطالعه عملکرد اینترنتی آنها پرداخته شود. یکی از مهم‌ترین دلایل این گزینش، اهمیت مسائل قومی در جهان کنونی و به‌ویژه در کشورهایی چون ایران است که از دیرباز سرزمینی کثرت‌گرا و چندقومی بوده و در عین حال نیاز به انسجام و وحدت ملی به مثابه یک شرط اساسی برای بقای سیاسی آن به شمار می‌آمده است.

کلید واژه ها: انسان‌شناسی سبیرتیک، اینترنت، فضای مجازی، قوم‌شناسی ایران، مطالعات قومی

مقدمه و طرح مساله :

با توجه به مباحث بسیار فراگیر مرتبط با فرایند جهانی‌شدن به‌ویژه جهانی‌شدن به لحاظ فرهنگی (تامپلسون، ۱۳۸۱؛ دیورینگ ۱۳۸۲؛ فکوهی، ۱۳۸۴، ب؛ آپادورای، ۱۹۹۰ و ۱۹۹۶) اغلب چنین تصور می شود که این فرایند سرانجام موجب به تحلیل رفتن و کمرنگ شدن خاص‌گرایی‌های فرهنگی مختلف خواهد شد. سخن گفتن از آینده امری دشوار است ولی علی‌رغم بسیاری از تغییرات قابل توجه ناشی از فرایند مزبور در سراسر جهان، واقعیت‌های کنونی حاکی از آنند که در همین زمینه جهانی‌شدن بسیاری از انواع خاص‌گرایی‌های فرهنگی نه فقط از میان نرفته یا کمرنگ نشده‌اند بلکه حتی به نوعی بیش از پیش مورد تاکید قرار می‌گیرند که از آن جمله می‌توان به مقوله قومیت و هویت قومی اشاره کرد (اسمیت، ۱۹۹۹؛ لویت، ۱۹۸۳؛ لاتوش، ۱۹۹۱). البته در این خصوص نظرات و دلایل بسیار متنوعی ارائه شده است که در این مقاله کوتاه مجال پرداختن به تمام آنها وجود ندارد.

در هر حال در بسیاری از دیدگاه‌های مربوطه فناوری‌های ارتباطی مدرن و به‌ویژه اینترنت، همواره به عنوان عواملی در تسریع روند جهانی‌شدن و شبیه بودگی فرهنگی حاصل از آن در نظر گرفته شده‌اند. درباره پدیده اینترنت حتی بدون مراجعه به نوشته‌هایی نظیر نوشته حاضر و صرفاً با نگاهی گذرا به جریان‌ات موجود در حیطه اینترنت به سرعت می‌توان دریافت که اینترنت در تقویت خاص‌گرایی‌های فرهنگی نیز عملکرد قابل توجهی داشته و بنابراین می‌توان آن را دارای نقشی دوگانه در نظر گرفت. محیطی که از یک سو به واسطه ماهیت جهان‌گستر و بالقوه همگانی خود به تقویت ساختارهای جهانی کمک می‌کند و از سوی دیگر در بطن خود فعالیت انواع خاص‌گرایی‌ها را امکان‌پذیر می‌سازد (ریترز، ۱۹۹۱؛ ماترلا، ۱۹۹۹؛ لچنر و همکاران، ۲۰۰۰؛ برگر، ۱۹۶۶).

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های اینترنت که در مقولاتی نظیر مسائل قومی نقش قابل توجهی ایفا می‌کنند، نظارت‌پذیری بسیار اندک آن است. به طوری‌که در مقایسه با سایر فناوری‌های رسانه‌ای آزادی چشمگیری به آن بخشیده است. این ویژگی می‌تواند در تجلی صورت‌هایی از ارتباط موثر باشد که در فضای واقعی/غیرمجازی در مواردی به دلایل مختلف دشوار یا غیرممکن به شمار می‌روند و به همین علت گستره بسیار محدودتری را در برمی‌گیرند. به‌طور خلاصه فضای مجازی قادر است با ایجاد حس امنیت و آزادی بیشتر، علاوه بر جلب مشارکت ارتباطی بیشتر بر صراحت عملکرد و پیام‌های افراد و گروه‌ها نیز بیفزاید. در

این راستا مثلا در موضوعاتی نظیر چالش‌های قومی - که عموماً فارغ از رویکردهای تند مخالف و انتقادی به‌ویژه نسبت به دولت‌های ملی متبوع خود نیستند - می‌تواند به فعالیت بیشتر این گروه‌ها در این حیطه و استفاده از امکانات آن بینجامد.

با این همه باید توجه داشت که پژوهش‌های اینترنتی به دلایل متعدد احتیاط افزون‌تری می‌طلبند و باید این کار طوری انجام شود که هم از صدور تحلیل‌ها، احکام و قوانین جامع‌نگر خودداری کند و هم اطلاعات و نتایج حاصل از واقعیت‌های موجود در جهان تعاملات واقعی و ملموس اجتماعی، فرهنگی و سیاسی را مخدوش یا واژگون نسازد. یکی از دلایل این امر آن است که لزوماً نمی‌توان افراد حاضر و فعال در فضای مجازی را به لحاظ نگرش و آراء، نماینده کامل تمامی اعضای یک گروه (مثلاً در اینجا گروه قومی) در نظر گرفت. زیرا علاوه بر عدم امکان دسترسی برابر به اینترنت در میان همه افشار جامعه، به دلیل نظارت‌ناپذیری اندک حاکم بر آن، امکان هرگونه کوچک‌نمایی، بزرگ‌نمایی و یا تحریف مسائل مختلف در اینترنت وجود دارد بدون آنکه محقق قادر به ارزیابی کافی آنها باشد.

با این همه مسائلی از این دست نباید مانع از انجام پژوهش‌هایی نظیر تحقیق حاضر شوند. مساله قومیت در ایران با توجه به پیشینه تاریخی طولانی آن همواره به جهت گوناگون مورد توجه قرار داشته است (احمدی ۱۳۷۸؛ ادموندز ۱۳۶۷). باید توجه داشت که با وجود زیرساختار فرهنگی کمابیش مشابه موجود در ایران که در طول هزاران سال همزیستی اقوام گوناگون با یکدیگر پدید آمده است، مفهوم «ملیت» اساساً مفهومی سیاسی و مربوط به قرون متأخر به شمار می‌رود (اسمیت، ۱۳۸۳؛ اسمیت، ۱۹۹۹؛ آمسِل، ۱۹۹۹). از این‌رو ضمن توجه به تأثیرات فرایندهایی چون مدرنیته، جهانی‌شدن و نظایر آن باید همزمان و به‌طور تطبیقی به مطالعه هر دو سطح عمده هویتی در کشور یعنی هم هویت قومی/محلی و هم هویت ملی پرداخت. زیرا بدون توجه به سطوح خردتر که به نوعی نشانگر سطوح واقعی‌تر و ملموس‌تر جامعه هستند، دستیابی به تحلیل‌های معتبر و قابل اتکاء در زمینه‌های گوناگون اجتماعی کامل نخواهد بود.

در این نوشته با تکیه بر شماری از قومیت‌های ایرانی، به مطالعه میزان و چگونگی حضور و عملکرد اینترنتی آنها در راستای حفظ و تقویت هویت قومی خویشتن پرداخته می‌شود.

جامعه مورد مطالعه، روش‌شناسی و مشکلات پژوهش

جامعه مورد مطالعه ما عبارت است از پنج گروه قومی **آذری، بلوچ، ترکمن، عرب خوزستانی و کرد**. در انتخاب گروه‌های قومی مزبور دو ویژگی اصلی مد نظر قرار داشته‌اند. نخست ایرانی بودن (خواه ساکن ایران یا خارج از کشور)، بدین معنی که بخش یا بخش‌هایی از قومیت‌های مورد نظر که به لحاظ ملیت غیرایرانی به شمار می‌روند (مثلاً کردهای عراقی، آذری‌های جمهوری آذربایجان و غیره) تنها در ارتباط با بخش ایرانی مد نظر قرار داشته‌اند. ویژگی دیگر برخوردار بودن از نوعی پیشینه مشابه بوده است. بدین معنی که با استناد به سوابق و مستندات تاریخی علی‌رغم تفاوت‌هایی، قومیت‌های مزبور به لحاظ عملکردی در ادواری از تاریخ گروه‌هایی سیاسی و اصطلاحاً مرکزگریز به شمار می‌روند.

به دلیل گستردگی زیاد اینترنت و اطلاعات موجود در آن، با استفاده از موتور جستجوی گوگل نمونه‌های متعددی از وب سایت‌ها و وبلاگ‌های هر یک از گروه‌های مزبور مورد مشاهده قرار گرفته‌اند. از سویی نیز به منظور مطالعه تعامل اجتماعی موجود در اتاق‌های گفتگوی قومی صرفاً به موارد موجود در حیطه یاهو مسنجر استناد شده است. در عین حال بسیاری مطالب و مباحث پراکنده مرتبط با موضوع اعم از فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و غیره که مفید به نظر رسیده‌اند در این پژوهش استفاده شده‌اند.

زبان مورد استناد در این تحقیق برای کاربردپذیر و ممکن شدن آن صرفاً به زبان ملی (فارسی) و در مواردی اندک نیز زبان انگلیسی محدود شده است. بنابراین عمده نمونه‌هایی مورد مطالعه قرار گرفته‌اند که تمام یا قسمتی از آنها به زبان فارسی در دسترس بوده‌اند. بدیهی است که این محدودیت زبانی به نوبه خود موجب شده تا بخش مهمی از اطلاعات قابل دسترس از نظر دور بماند، اما این نقصان در مطالعات بعدی که درباره هر زبان به طور مستقل انجام بگیرد قابل جبران است.

نظر به کلیت نسبی این پژوهش، متغیر اصلی آن را می‌توان «گروه قومی» به خودی خود دانست که در ارتباط با سه شاخص هویتی عمده یعنی زبان، مذهب و قلمرو/وطن مد نظر قرار گرفته است. علی‌رغم ماهیت کلی کار که مانع از پرداختن به بسیاری از جزئیات می‌شود، سعی شده است تا مولفه‌هایی چون جنسیت، سن، قشریندی اجتماعی و نظایر آن نیز در حد مقدمات مد نظر قرار گیرند. در عین حال تا حدی نیز به مطالعه مقایسه‌ای عملکرد گروه‌های قومی و ارتباطات متقابل آنان پرداخته‌ایم. همچنین تفاوت‌های احتمالی در نحوه عملکرد گروه‌های قومی در هر یک از انواع حیطه‌های مجازی سه‌گانه مورد مطالعه، یعنی

وب سایت‌ها، وبلاگ‌ها و اتاق‌های گفتگو نیز مورد توجه قرار گرفته‌اند.

این کار با دشواری‌های فراوانی مواجه بوده است. یکی از مهم‌ترین آنها مساله «فیلترینگ» شدید اعمال شده در دوره گردآوری اطلاعات بوده که عملاً دسترسی به بخش مهمی از اطلاعات را غیرممکن ساخته بود. همچنین باید توجه داشت که اساساً انتخاب از میان یک انبوه عظیم، متنوع و در عین حال ناپایدار و کمابیش غیرقابل ارزیابی اطلاعات موجود در اینترنت خود از دشواری‌های کار در این حیطه به شمار می‌رود. از سوی دیگر علاوه بر تأثیرات فرسایشی حاصل از کند بودن خطوط اینترنتی و ازدحام شدید آنها بر کار، انواع ویروس‌ها و هکرهای اینترنتی نیز بارها مشکلاتی در روند پژوهش (گاه به قیمت نابودی بخش‌هایی از اطلاعات جمع‌آوری شده) ایجاد نمودند.

روش گردآوری اطلاعات تصادفی نبوده و سعی شده تا حد مقدور از تمامی موارد قابل دسترسی و مناسب موجود در آرشیو موضوعی گوگل استفاده شود. نمونه‌های به دست آمده در مورد گروه‌های قومی پنج‌گانه مورد نظر از نظر تعداد یک‌دست و یکسان نبوده‌اند و در مواردی تفاوتی فاحش و فاصله‌ای قابل ملاحظه در این زمینه ملاحظه می‌شود. برای مثال کمترین اطلاعات به دست آمده متعلق به گروه قومی عرب خوزستانی و بیشترین آن متعلق به گروه‌های قومی آذری و کرد هستند که با استناد به آیت‌های معرفی شده توسط موتور جستجوی گوگل این تفاوت به مساله فیلترینگ اعمال شده از سوی شرکت مخابرات ارتباط چندانی ندارد و بیشتر به میزان مشارکت هر یک از گروه‌های قومی در فضای مجازی ارتباط دارد که این امر نیز خود تابع عوامل متعددی نظیر میزان دسترسی به امکانات اینترنتی، تعداد اعضای گروه قومی و غیره است.

به‌طور کلی این نوشته بر مطالعه کیفی وب سایت‌ها، وبلاگ‌ها و اتاق‌های گفتگوی قومیت‌های مزبور تمرکز دارد و نتایج حاصله مبتنی بر چند محور عمده بوده‌اند که عبارتند از: تفکیک نمونه‌ها به لحاظ موضوعی و محتوایی، مطالعه شباهت‌ها و تفاوت‌های موجود میان حیطه‌های مجازی سه‌گانه در زمینه چگونگی عملکرد مجازی یک گروه قومی، مطالعه شباهت‌ها و تفاوت‌های موجود میان گروه‌های قومی از نظر عملکرد مجازی، مطالعه شاخص‌های هویت قومی و مولفه‌هایی که در سطور پیشین مورد اشاره قرار گرفتند.

مبانی نظری: کنش و واکنش نظری میان اینترنت، هویت و قومیت

اینترنت، هویت و قومیت، سه مفهومی هستند که در این مقاله مورد توجه‌اند و چارچوب نظری این مقاله، مبتنی بر این مفاهیم است. از این رو، پیش از توضیح چارچوب نظری این مقاله، این سه مفهوم را با عنوان مفاهیم اصلی پژوهش توضیح می‌دهیم.

مفهوم سازی و کاربردی کردن آنها برای پژوهش

هویت: در خصوص مفهوم هویت نقطه نظرات فراوانی ارائه شده‌اند که مولفه‌های مختلفی همچون تاریخ، سیاست، اقتصاد و غیره در آنها محوریت دارند (لابل، ۱۹۹۶؛ بایرون، ۲۰۰۰؛ براون، ۱۹۹۶؛ تاجفل، ۱۹۷۸). اما به‌طور کلی در اغلب تعاریف مربوط، خواه در ارتباط با هویت فردی و جمعی عمدتاً بر سرشت رابطه‌ای هویت تأکید شده است. همچنین یکی از مواردی که در بسیاری از تعاریف مربوط مورد تأکید قرار می‌گیرد امکان تعلق به سطوح مختلف هویتی در افراد و به تعبیری امکان همپوشانی و تداخل هویت‌های مختلف با یکدیگر و همچنین مساله برتری هر یک از سطوح هویتی مختلف در موقعیت‌های گوناگون است که به پیچیدگی بیشتر مباحث مربوط به هویت منجر شده است. از این دید سخن گفتن از قومیت نیز امری دشوار است زیرا گروه‌های اجتماعی مختلف از جمله گروه‌های قومی با استناد به «برتون» در مقوله «مجموعه‌های گنگ» جای می‌گیرند. یعنی مجموعه‌هایی که هر یک از عناصر آنها را نمی‌توان همواره در این یا آن زیرمجموعه طبقه‌بندی کرد (برتون، ۱۳۸۰: ۲۳).

در این نوشته این امر به‌طور محوری مد نظر قرار داشته است که برخلاف آنچه گاهی اظهار می‌شود به‌طور کلی گروه‌های به اصطلاح اقلیت، موجودیت‌هایی متجانس، یکدست و کاملاً متمایز نیستند. در همین راستا هویت قومی نیز لزوماً هویتی خالص یا ایستا نیست و تحت شرایط جدید و یا به‌واسطه مشارکت در فضا/قلمروی اجتماعی با دیگر فرهنگ‌ها از آنها تأثیر گرفته و متقابلاً بر آنها تأثیر می‌نهند.

قومیت: با توجه به پیچیدگی مفهومی واژه «قومیت» تعاریف و نظریه‌های مختلفی بر مبنای متغیرهای گوناگونی از این مفهوم ارائه شده‌اند (جیل، ۱۹۹۹؛ اریکسن، ۱۹۵۹، ۱۹۹۳). نظر به این‌که نوشته حاضر خلاصه‌ای بسیار کوچک از یک رساله مفصل به شمار می‌رود صرفاً به ذکر یکی دو نمونه از انواع تعاریف ارائه شده در این زمینه اکتفا می‌شود. فکوهی با توجه به تعاریف مختلفی که در زمینه قومیت موجود است، مهم‌ترین خصوصیات یک قوم را نیاکان مشترک، سرزمین مشترک، زبان مشترک، فضاهای مشترک زیستی،

رسوم و آداب مشترک، ارزش‌های مشترک، احساس تعلق به یک گروه واحد معرفی می‌نماید (فکوهی در برتون، ۱۳۸۰: ۲۳۵) که ما نیز عمدتاً به این تعریف متکی بوده‌ایم.

به‌طور کلی با استناد به تعاریف و نظریات مختلف از واژه قومیت می‌توان گفت که قومیت یکی از صورت‌های سازمان‌دهی و معنابخشی به «خود» در مقابل «دیگری» در اجتماعات بشری است. سازماندهی‌ای که بر مبنای قواعد یا رمزهایی همچون سنت‌ها، هنجارها، باورهای مشترک و سایر معیارهایی که تمامی اعضای آن گروه به‌نوعی به آن مقید و متعهد بوده یا باید باشند صورت می‌گیرد و این قواعد و چارچوب‌های پیوند دهنده ایستا نبوده و می‌توانند در درون گروه دچار تغییر گردند بی‌آنکه الزاماً موجبات تضعیف یا تخریب حس یکپارچگی، تعلق و هویت جمعی گروه پدید آید.

اینترنت: اینترنت نیز ماهیتاً چیزی بیش از یک رسانه جمعی جهان گستر نیست ولی از دیدگاه انسان‌شناسی عمدتاً به لحاظ انواع تعاملات اجتماعی موجود در آن مورد توجه است. نکته اینجاست که به‌واسطه تحلیل رفتن عامل جغرافیا/مکان فیزیکی در اینترنت، اجتماعات مجازی تابع بسیاری از محدودیت‌های ناشی از فواصل جغرافیایی نبوده و از این لحاظ قادرند دامنه بسیار گسترده‌ای از ارتباطات اجتماعی را پدید آورند که تاکنون مشابه آن وجود نداشته است و تا حد بسیار زیادتری بر نقاط اشتراک دیگری نظیر زبان، مذهب، جنسیت، دیدگاه‌های سیاسی، رشته‌های تخصصی و غیره سرایت یافته اند.

اینترنت، هویت و هویت قومی

همانگونه که هویت زندگی واقعی افراد در چگونگی استفاده آنان از اینترنت بسیار موثر است، اینترنت و به‌ویژه مشارکت در اجتماعات مجازی آن نیز متقابلاً قادر است تحت شرایطی بر هویت‌های افراد تأثیر گذارد و تغییراتی در آن ایجاد نماید. در هر حال به‌نظر می‌رسد که انواع جریان‌های هویتی موجود در اینترنت اغلب بازتاب مستقیم واقعیات جهان بیرونی باشند. اینترنت از این قابلیت برخوردار است که به‌عنوان عاملی موثر در یکپارچگی و تقویت هویت‌هایی که به دلایل گوناگون از جمله به‌واسطه فرایندهای ملی‌گرایی و جهانی‌شدن مورد تهدید واقع شده‌اند، مفید واقع گردد. از این دید در واقع انواع مطالبات، آرمان‌ها و چالش‌های هویت جوانه جهان واقعی (از جمله قومیت) با شناخت روزافزون امکانات بالقوه اینترنت، به‌منظور حفظ، تقویت و گسترش بیشتر خود به این حیطه راه گشوده‌اند که شواهد اینترنتی فراوانی بر آن دلالت دارد.

به هر تقدیر فعالیت‌ها و تولیدات مجازی گروه‌های قومی علاوه بر این‌که از یک منظر کلی می‌توانند فعالیت اجتماعات قومی مختلف را در درون سیستم‌های رسانه‌ای جهان نوین منعکس نمایند، به‌طور نسبی نشانگر میزان تعلقات و گرایش‌های هویتی آنها به‌ویژه در مورد گروه‌هایی است که به دلایل مختلف به دور از اجتماع قومی خود به سر می‌برند. اینترنت اعضای قومیت‌های مختلف پراکنده در نقاط مختلف جهان را در قلمرویی غیرفیزیکی و به عبارتی در نوعی بی‌مکانی به یکدیگر می‌پیوندد. در این معنی علیرغم آنکه از دیرباز مفهوم قومیت با مفهوم وطن مشترک همراه بوده است، هویت قومی می‌تواند بدون شرایط همزیستی نیز وجود داشته باشد و بنابراین به نظر نمی‌رسد که فقدان قلمرو در اینترنت به فقدان هویت قومی انجامیده باشد.

چارچوب نظری: برقراری رابطه منطقی میان قومیت و اینترنت

این نوشته اساساً بر پایه دو مقوله «قومیت» و «اینترنت» ساختار یافته است. قومیت‌های مورد نظر ما به‌واسطه شباهت در برخی جهت‌گیری‌ها و تحولات سیاسی مرکزگرای خود در ادوار مختلف تاریخ در مقایسه با سایر گروه‌های قومی ایرانی از ماهیتی کمابیش متفاوت برخوردارند. در این پژوهش با استناد به جریان‌های جهان واقعی و نیز با اتکاء به نوعی رویکرد تاریخ محور، این فرض دنبال شده است که بخشی از دیدگاه‌ها و عملکرد تاریخی آنان نسبت به جایگاه قومی خویش کماکان در جهان واقعی استمرار یافته و در پی آن به جهان مجازی انتقال یافته است. این در حالی است که انتظار می‌رود آنان نیز از یک سو با برخی فرایندهای دگرگون‌کننده و شبیه‌سازنده حاصل از فرایندهایی چون مدرنیته و جهانی‌شدن درگیر باشند و از سوی دیگر با شماری از سنت‌های قومی خویش. در این معنی، چالش قومی به دو سوی معطوف خواهد بود، یکی به سوی بیرون و دیگری به سوی درون که ارزیابی نسبی هر یک از این دو گرایش می‌تواند رابطه معناداری با میزان و جهت تغییرات احتمالی ایجاد شده در گروه و مفهوم هویت جمعی داشته باشد.

در مجموع رویکرد نظری ما بر این فرض اولیه بنا شده است که در زمینه جهانی‌شدن اینترنت به‌واسطه برخورداری از پتانسیل دسترسی برابر، سلسله مراتب کمتر و تمرکززدایی می‌تواند به تقویت خاص گرای‌های فرهنگی‌ای چون قومیت‌ها که عموماً بر محور مولفه‌های سنتی تشکیل یافته‌اند کمک کرده و پدیده‌های کلانی همچون جهانی‌شدن را تضعیف نماید. اما پرسشی که به ذهن می‌رسد این است که به‌طور کلی آیا می‌توان فرایند تقویت خاص‌گرایی در اینترنت را در سطحی خاص متوقف نمود یا به عبارتی

متوقف شده تلقی کرد؟ به تعبیر دقیق‌تر چه دلیلی وجود دارد که پتانسیل اینترنت در تقویت تلاش‌هایی که در تصریح و اثبات تفاوت‌های قومی صورت می‌گیرند در حیطه مرزهای بیرونی قومیت محصور گشته به درون آن راهی نداشته باشد؟

در واقع چنین به نظر می‌رسد که هر چند اینترنت در مجموع در رشد و تقویت هویت قومی در کلیت آن موثر بوده است، ولی همچنین به‌طور بالقوه قادر است لایه‌ها، مرزبندی‌ها و انشعابات درونی یک گروه قومی را نیز در جای خود برجسته‌تر ساخته و تقویت نماید، و حتی به‌واسطه درآمیختگی عناصر قومی با عناصر ساختارهای گسترده‌تر بیرونی، انشعابات و صورت‌های درونی جدیدی نیز در گروه ایجاد نماید. از این دید این احتمال وجود دارد که در طول زمان اینترنت یا به‌واسطه پراکنده‌تر ساختن اعضای گروه‌های قومی از طریق وارد ساختن آنها در ساختارهای گروهی مختلف و متفاوت موجود در عرصه مجازی تا حدی به تضعیف ساختارهای قومیت بینجامد. یا مفهومی جدید از قومیت ایجاد کند که با آنچه هم‌اکنون در عرصه اینترنت مشاهده می‌شود تا حدی متفاوت باشد. در این امر توجه ما به نظریات جدید فرهنگی در مطالعه متقابل میان فرهنگ خودی و دیگری نیز بوده است. (کلیفورد، ۱۹۸۶؛ کیث و پابل، ۱۹۹۳)

پرسش‌های تحقیق

- حضور گروه‌های قومی مورد نظر در این پژوهش در فضای مجازی بیشتر در چه راستایی و با چه اهدافی انجام می‌شود؟ آیا پیشینه تاریخی آنها در چگونگی عملکرد اینترنتی آنان موثر است؟

- آیا میزان علاقه‌مندی به نمایش و حفظ هویت قومی در میان گروه‌های مزبور به یک اندازه است؟ میزان تعلق به سطوح مختلف هویتی محلی/ملی/جهانی در این گروه‌های قومی چگونه است؟

- آیا تعلق قومی در حیطه‌های مختلف مجازی مورد نظر ما یعنی وب‌سایت‌ها، وبلاگ‌ها و اتاق‌های گفتگو به یک اندازه نمود می‌یابد؟

- ارتباطات میان گروه‌های مزبور در فضای مجازی چگونه است و آیا در حیطه‌های مجازی سه‌گانه فوق در این خصوص تفاوتی مشاهده می‌شود؟

- آیا اینترنت هم‌زمان با تقویت و انسجام بخشیدن به ساختارهای کلی قومیت در تقویت خاص‌گرایی‌های درونی در یک گروه قومی و افزایش مرزبندی‌های درونی نیز موثر است یا خیر؟

یافته‌های پژوهش: کلیاتی پیرامون حیطه‌های مجازی قومی از نظر موضوعی/محتوایی

نتیجه نهایی انتخاب از میان حدود ششصد مورد قابل دسترسی از مجرای فیلترینگ و سایر موانع بازدارنده، سیصد و چهل و پنج مورد شامل وب‌سایت، وبلاگ، مقاله و برخی مطالب و نوشته‌های پراکنده و چندین اتاق گفتگوی قومی در محیط پاهو مسنجر بوده است. از این تعداد پس از روند کردن ارقام، ۱۱/۵ درصد به گروه قومی عرب، ۱۵/۵ درصد به بلوچ، ۲۶/۵ درصد به کرد، ۱۴/۵ درصد به ترکمن و حدود ۲۱/۵ درصد به گروه قومی آذری تعلق دارند. این در حالی است که از این میان با توجه به گزینش مجدد انجام شده در حدود ۸۰ درصد مطالب مربوط به گروه قومی عرب، ۵۰ درصد از بلوچ، ۴۰ درصد از کرد، ۵۵ درصد از ترکمن و ۴۵ درصد از آذری به‌شکل مطالب، مقالات و اشارات پراکنده در اینجا و آنجا بوده است که در مطالعه‌ها مورد توجه قرار گرفته‌اند. لازم به ذکر است که از این تعداد بخش اندکی نیز به زبان انگلیسی یا زبان‌های قومی مزبور بوده‌اند. صرف‌نظر از اتاق‌های گفتگو که در مقایسه با وب‌سایت‌ها و وبلاگ‌ها از شمار بسیار اندکی برخوردارند می‌توان به انواع وب‌سایت‌ها و وبلاگ‌های عمومی، خبری، آموزشی، تبلیغاتی و غیره دست یافت که غالباً نموداری از تعلقات قومی بسیار بالا ولی رویکردهای مختلفی نسبت به مقوله سیاست قومی هستند. مجدداً لازم به ذکر است که این نوشته بر تجلیات قومی مبتنی بر عملکرد آشکار تعدادی از اعضای گروه‌های قومی در حوزه مجازی تمرکز دارد و نتایج این رساله نمی‌تواند به هیچ روی به کل جامعه مزبور عمومیت داده شود.

الف) وب‌سایت‌ها

تعداد وب‌سایت‌های هر یک از گروه‌های قومی با یکدیگر متفاوت است (فهرستی از وب‌سایت‌ها در انتهای مقاله آمده است). به‌طوری‌که بیشترین تعداد موارد به دست آمده متعلق به آذری‌ها و کردها و کمترین آن به عرب خوزستانی تعلق دارد. با این همه اغلب موارد یافته شده ضمن پرداختن به برخی مسائل عمومی‌تر، عمدتاً بر مقوله سیاست و هویت قومی و چالش‌های مربوطه محوریت یافته‌اند. اگرچه می‌توان با انواع جهت‌گیری‌ها و ایدئولوژی‌های سیاسی مواجه شد ولی ظاهراً مطالبات مطرح شده در اغلب این

وب سایت‌ها یکسان بوده و با استناد بر یافته‌های اینترنتی اغلب بر محوریت‌زدایی، توجه بر شاخص‌های عمده هویت قومی یعنی زبان، مذهب و وطن مشترک (که میزان تاکید بر هریک از آنها از قومیتی به قومیت دیگر کمابیش متفاوت است) و همچنین عموماً بر تشکیل دولتی با ساختار فدرالیستی توجه دارند. ضمن پرداختن به مسائل فوق بعضاً می‌توان با انتقاداتی نسبت به شماری از سنت‌های قومی نیز مواجه شد که به نظر می‌رسد بدین ترتیب سعی می‌شود تا عرصه‌های تضعیف‌کننده قومیت و هویت قومی هم از درون و هم از بیرون مد نظر قرار گیرند.

در عین حال حیطة توجه وب سایت‌ها فقط بخش ایرانی گروه را در بر نمی‌گیرد و با تفاوت‌هایی به لحاظ میزان تعلقات سیاسی/فرهنگی، در وب سایت‌های همه گروه‌های قومی مزبور با بخش غیرایرانی قومیت خویش در کشورهای همسایه احساس تعلق آشکار ابراز می‌گردد. همچنین از طریق وب سایت‌ها می‌توان دریافت که ارتباطات و توجهات میان گروهی قومی نیز با تفاوت‌هایی مد نظر قرار دارد. این در حالی است که اساساً مسائل مربوط به سایر نقاط جهان (به جز کشورهای متبوع قومیت یکسان، مثلاً عراق، ترکیه و ...) ظاهراً کمتر مورد توجه قرار می‌گیرد و بدین ترتیب می‌توان حیطة فعالیت وب سایت‌های قومی را با در نظر گرفتن ملاحظاتی کمابیش حیطة‌ای درون‌گرا در نظر گرفت.

اساساً چنین به نظر می‌رسد که وب سایت‌ها را بیشتر باید از جنبه رسانه‌ای آنها به‌عنوان نشریه‌ای الکترونیکی و به منزله نمودار رسمی‌تر فعالیت‌های مجازی قومی در نظر گرفت. همچنین به نظر می‌رسد که وب سایت‌ها بیشتر منعکس‌کننده سطوح الگویی و آرمانی یک گروه قومی هستند تا سطوح عمومی‌تر و خردتر تعامل اجتماعی در حوزه مجازی. در هر صورت با ارزیابی‌های کلی انجام شده در شمارگان مراجعین وب سایت‌ها می‌توان گفت که آنها در مقایسه با وبلاگ‌ها از مخاطبین بسیار بیشتری برخوردارند و به همین دلیل علیرغم آنکه تا حد زیادی خارج از حیطة تعامل اجتماعی مجازی قرار می‌گیرند می‌توانند در معرفی، حفظ و تقویت هویت قومی و چالش‌های مربوط به آن بسیار نافذ و فراگیر باشند. در هر حال با توجه به این‌که در شمار قابل‌توجهی از وب سایت‌ها علاوه بر زبان قومی خود، از زبان فارسی و نیز زبان انگلیسی (و گاه زبان‌های دیگر) استفاده می‌شود می‌توان به این مسأله پی برد که جلب مخاطبین عام در این حیطة از اهمیت بالایی برخوردار است.

ب) وبلاگ‌ها

چنین به نظر می‌رسد که در زمینه وبلاگ‌نویسی از جهت تعداد، جایگاه نخست در اختیار آذری‌ها و سپس کردها باشد. کمترین میزان مشارکت مربوط به گروه عرب خوزستانی است که در واقع تنها به یک نمونه از وبلاگ آنان دست یافتیم. در مجموع در وبلاگ‌ها نیز علیرغم تنوع موضوعی فراوان آنها، همچون وبسایت‌ها عمدتاً با حضور چشمگیر تعلقات قومی و به تبع آن شاخص‌های هویتی به درجات مختلف مواجه می‌شویم که بسته به گروه قومی میزان تاکید بر آن متفاوت به نظر می‌رسد.

در مجموع می‌توان گفت که بخش اعظم وبلاگ‌ها به قشر جوان و تحصیلکرده گروه‌های قومی تعلق دارد و این در حالی است که زنان نیز مشخصاً در این عرصه به نسبت وبسایت‌ها حضور فعالانه‌تری دارند.

در واقع در مقایسه با وب سایت‌ها، وبلاگ‌ها می‌توانند عرصه تعاملی عینی‌تری را در زمینه قومیت در برابر ما بکشایند. این امر از یک جهت به‌خاطر ماهیت شخصی‌تر آنهاست و از جهت دیگر به‌خاطر امکان اولیه اظهارنظر مستقیم خوانندگان وبلاگ بر مطالب مندرج در آن است (البته این امکان در برخی وب سایت‌ها نیز وجود دارد)، اگرچه در واقع خوانندگان در موارد اندکی به این کار اقدام می‌نمایند ولی در نهایت می‌توان با آراء و نظرات گوناگونی در بخش نظرات وبلاگ‌ها پیرامون مسائل مختلف به‌ویژه موضوعات قومی مواجه شد.

در مواردی نیز مقوله وبلاگ‌نویسی از مفهوم واقعی اولیه و به عبارتی ماهیت شخصی خود دور شده و کاملاً جنبه‌ای ارجاعی و اقتباسی به خود می‌گیرد. به‌طوری‌که به‌جز دیدگاه‌های مستتر در پس‌گزینش مطالب مزبور، در آنها اثر و نشانی از نویسندگان وبلاگ مشاهده نمی‌شود. با استناد به یافته‌های تحقیق چنین به نظر می‌رسد که بیشترین نظرات دیگران در وبلاگ‌هایی عرضه می‌شوند که ماهیت شخصی‌تر و زنده‌تری دارند.

ج) اتاق‌های گفتگو

به‌علت محدودیت تعداد اتاق‌های گفتگوی قومی در محیط پاهو مسنجر اظهار نظر دشوارتر می‌شود. این در حالی است که اساساً این اتاق‌ها نیز همچون هر چیز دیگر در حوزه اینترنت کاملاً ناپایدارند و ممکن است ظرف یک‌روز ساخته و روز دیگر حذف شوند. به‌طور کلی گروه قومی آذری و کرد در این عرصه بسیار فعال هستند و هر یک چندین اتاق گفتگوی مختلف در اختیار دارند که گاهی با اسامی شهرهای مختلف

نام‌گذاری شده‌اند. برای گروه قومی عرب خوزستانی و ترکمن اتاق گفتگوی مستقلی به دست نیامد و به همین دلیل در این بخش با محدودیت بیشتری مواجه شده‌ایم. (لازم به ذکر است که حدوداً از پاییز ۱۳۸۴ سایت یاهو مسنجر امکان ایجاد اتاق‌های گفتگوی خصوصی را از کاربران خود سلب کرده است و به همین دلیل اتاق‌های گفتگوی مزبور همگی از حوزه مجازی حذف شده‌اند). به‌طور کلی و نه فقط در مورد اتاق‌های گفتگو، باید توجه داشت که میزان دسترسی به امکانات اینترنتی و همچنین تعداد اعضای یک گروه قومی در کنار شماری عوامل دیگر، به‌طور مستقیم در میزان مشارکت آنان در اینترنت نقش دارد.

به‌طور کلی در اتاق‌های مشاهده شده تفاوت چندانی میان حضور زنان و مردان به چشم نمی‌خورد و بیشتر شاهد فعالیت قشر جوان در آنها هستیم. با مقایسه‌ای میان اتاق‌های آذری و کردی که بیشترین یافته‌ها را به‌دست می‌دهند میزان نمایش تعلقات قومی (به‌ویژه به‌واسطه تعلق زبانی) بسیار متفاوت است. در بیشتر اتاق‌های آذری علاوه بر این‌که کمتر بر تعلقات قومی تکیه شده، گفتگوها نیز بیشتر به زبان فارسی انجام می‌شود حال آن‌که در اتاق‌های کردی چنین نیست و تأکید فراوانی بر استفاده از زبان کردی وجود دارد. تا جایی که محدودیت زبانی به ما امکان داده است چنین به نظر می‌رسد که اتاق‌های گفتگوی قومی یاهو مسنجر در مقایسه با وب سایت‌ها و وبلاگ‌ها بیشتر بر مبنای سرگرمی و گذران اوقات فراغت و دوست‌یابی شکل گرفته‌اند تا بر مبنای تقویت و نمایش هویت قومی مشترک و دست کم مساله سیاست و هویت قومی بدان‌گونه که در وب سایت‌ها و وبلاگ‌ها مطرح است در اینجا مد نظر قرار ندارد.

بعضا می‌توان با حضور اعضای از یک گروه قومی غیرایرانی در اتاق گفتگوی قومیت ایرانی مشابهه مواجه شد که این امر به‌ویژه در مورد اتاق‌های کردی بسیار مشهود است (مثلاً حضور افراد سلیمانیه در اتاق گفتگوی مهاباد). به‌طور کلی اتاق‌های گفتگو عینی‌ترین و زنده‌ترین حیطه فعالیت مجازی افراد را تشکیل می‌دهند زیرا تعامل اجتماعی افراد در آنها به‌صورت آنلاین انجام می‌شود.

رویکردها، کنش‌ها و ارتباطات قومی: گروه قومی به لحاظ درونی: قشربندی و تفاوت‌های درونی

به‌طور کلی گروه‌های قومی به‌عنوان یکی از گونه‌های مختلف گروه‌بندی‌های بشری علیرغم برخی مرزبندی‌های مشخص بیرونی که به‌واسطه شاخص‌های هویتی خاصی صورت می‌گیرد، از درون فاکتد محدوده‌های جداگانه و یا مرزهای جداکننده نیستند. به عبارت دیگر هر گروه قومی از جهاتی موجودیتی واحد و همگون و از جهاتی نیز موجودیتی متکثر و ناهمگون به شمار می‌رود، بی‌آنکه ضرورتاً این تکثر به یکپارچگی گروه آسیب وارد سازد. این عدم یک‌دستی درونی در حوزه‌های مختلفی از شیوه معیشت، طبقه اجتماعی و اقتصادی، درجه تحصیلی و ... گرفته تا گروه‌بندی‌های سیاسی و نظایر آن قابل مشاهده است و می‌تواند به تأثیرات متفاوتی در نحوه تعامل درون گروهی و برون گروهی اعضای آن بینجامد.

در این مقاله یکی از زمینه‌های مطالعه عملکرد گروه‌های قومی در اینترنت مطالعه افشاری بوده است که در این عرصه مشارکت مستقیم داشته و یا به نوعی مورد اشاره قرار گرفته‌اند، و نتایج حاکی از آن است که متغیرهای مختلفی نظیر جنسیت، سن، تحصیلات و غیره هم در میان گروه‌های قومی و هم در حیطه‌های مجازی سه‌گانه کمابیش تفاوت‌هایی را نشان می‌دهند. لازم به یادآوری است که تمامی نکات مطرح شده در این بخش و بخش‌های پیشین بر پایه توجه به عدم توازن در تعداد نمونه‌ها و اطلاعات به‌دست آمده در مورد هر یک از گروه‌های قومی استوار گشته است.

در یک نگاه کلی فضای مجازی قومی عمدتاً فضایی مردانه بوده و زنان فعالیت محدودتری در آن دارند که این نیز خود در میان گروه‌های قومی مختلف متفاوت است و بیشترین میزان مشارکت زنان در حیطه مجازی به گروه‌های قومی آذری و کرد (که بیشترین تولیدات اینترنتی قومی را نیز در اختیار دارند) تعلق دارد. همچنین میان حیطه‌های مجازی سه‌گانه نیز از این لحاظ تفاوت‌هایی وجود دارد. بدین معنی که کمترین میزان حضور و مشارکت مستقیم زنان در وب سایت‌ها بوده و بیشترین آن به وبلاگ‌ها و اتاق‌های گفتگو تعلق دارد. ضمناً به‌نظر می‌رسد که در عرصه شخصی‌تری چون وبلاگ، زنان علیرغم برخورداری از تعلقات قومی مستحکم و مشخص، به مراتب کمتر از مردان به مسائل و چالش‌های سیاسی پرداخته و بیشتر به موضوعات عمومی‌تر و به‌ویژه مسائل مربوط به زنان گرایش دارند.

در مجموع چنین به‌نظر می‌رسد که هر چه از محیط‌های رسمی‌تر اینترنت به سمت سطوح ارتباطی‌تر و غیررسمی‌تر آن حرکت می‌کنیم احتمال مشاهده مشارکت مستقیم زنان در فعالیت‌های مجازی به‌طور محسوسی افزایش می‌یابد. در حالی‌که در وب سایت‌ها بیش از عملکرد مستقیم زنان با اشاراتی که به

مسائل مختلف مربوط به آنان می‌شود مواجه هستیم.

در مورد سن کاربران نیز می‌توان مطالبی بیان کرد. علیرغم آن‌که اغلب اطلاعات شخصی کاربران پنهان نگاه داشته می‌شود بر مبنای شواهدی می‌توان گفت که بخش مهمی از کاربران اینترنتی یک گروه قومی را افراد جوان و میانسال تشکیل می‌دهند. جوانان علیرغم تعلقات قومی محکم خود، در مورد اتخاذ برخی دیدگاه‌های سنتی نسبت به مقوله قومیت از تفاوت‌هایی با نسل‌های پیشین خود برخوردارند، بدین معنی که بسیاری از آنها علیرغم پافشاری بر آرمان‌های گروه و شماری از مولفه‌های هویتی مهم نظیر زبان و مذهب، تلفیقی از قوم‌گرایی و جهان‌گرایی را در تجلیات مجازی خود به نمایش می‌گذارند که این امر به‌ویژه در مورد عملکرد مجازی افراد ساکن در خارج از کشور بارزتر است.

همچنین تا جایی که با توجه به محدودیت‌های فضای مجازی قادر به تشخیص بوده‌ایم در میان گروه‌های قومی مختلف تفاوت معناداری به لحاظ سنی مشاهده نمی‌شود و این در حالی است که ظاهراً حیطه‌های مجازی از این جهت تفاوت‌هایی دارند بدین معنی که بیشترین حضور جوانان در عرصه وبلاگ‌ها و اتاق‌های گفتگو مشاهده می‌شود.

عناصر و شاخص‌های فرهنگی

با استناد به نمونه‌های مطالعه شده به نظر می‌رسد که در اغلب تجلیات مجازی گروه‌های قومی این گرایش وجود دارد که قومیت خودی به عنوان موجودیتی یک‌دست معرفی شود و به این دلیل برخی تفاوت‌های درونی گروه به‌ندرت مورد اشاره قرار می‌گیرند. در این معنی یا می‌توان چنین پنداشت که تفاوت‌های کوچک‌تر درونی کمتر قادر به تأثیر بر آرمان‌ها و مطالبات سیاسی/اجتماعی گروه قومی هستند و یا برعکس هرگونه تأکید بر آنها ممکن است به نوعی در این تمامیت خلل وارد سازد. در همین راستا اصولاً نگاه انتقادی به عناصر فرهنگی خودی نیز به میزان اندکی در اینترنت تجلی می‌یابد. به تعبیر بهتر فضای مجازی بیشتر عرصه تجلی تمامیت گروه قومی به نظر می‌رسد و نه محلی برای انتقاد از موجودیت آن.

برخی عناصر فرهنگی مانند زبان و مذهب که به‌واسطه ماهیت ارتباطی و اعتقادی خود در چالش‌های قومی از قابلیت بسیار بالایی برای تبدیل شدن به یک شاخص هویتی تعیین‌کننده برخوردارند و در نتیجه در ایجاد و تقویت مرزبندی‌های بنیادین گروه قومی نقش مهمی بر عهده دارند در تجلیات مجازی قومی برجسته‌تر شده و در مقابل برخی تفاوت‌های درونی احتمالی آنها کمتر مورد اشاره قرار می‌گیرند. از این لحاظ بین گروه‌های قومی تفاوت چندانی مشاهده نمی‌شود ولی حیطه‌های مجازی تفاوت‌هایی با یکدیگر نشان می‌دهند. مثلاً در وب سایت‌ها که حیطه‌هایی رسمی‌تر، غیرشخصی‌تر و از دیدی آرمانی‌تر به شمار می‌روند تأکید بر تمامیت گروه مشهودتر از وبلاگ‌ها به‌نظر می‌رسد. در هر حال باید توجه داشت که نوع نگرش تاریخی بر شاخص‌های فرهنگی عمده هویت قومی (مثلاً ریشه یک زبان یا منشاء یک قومیت) می‌تواند در آرمان‌های مربوط نیز به درجاتی (بعضاً بسیار بنیادین) تفاوت ایجاد نماید. همچنین تفاوت عملی در شاخصی مانند مذهب (مثلاً سنی و شیعه بودن) نیز می‌تواند در آرمان‌های اعضای یک گروه قومی مؤثر باشد. لازم به ذکر است که هرچا سخن و نشانه‌ای از قومیت در میان باشند، در مقایسه با نمونه‌های حاکی از تعلقات قومی مواردی که دال بر هویت‌زدایی قومی باشند بسیار اندک‌اند.

سیاست

یکی از بارزترین و مهم‌ترین فعالیت‌های اینترنتی گروه‌های قومی در راستای مطالبات و چالش‌های سیاسی آنها شکل گرفته است که به‌نوعی عموماً بر این مفهوم دلالت دارند که گروه‌های قومی خود را به‌مثابه یک اقلیت حاشیه‌ای در کشور در نظر می‌گیرند که این احساس حاشیه‌ای بودن، محرومیت و تبعیض عمدتاً به‌صورت چالش با دولت مرکزی و در واقع به‌صورت نوعی زمینه‌سازی برای سازمان‌دهی اینترنتی به تحرکات سیاسی مزبور نمایان می‌شود (ادموندز، ۱۳۶۷؛ اوزکریملی، ۱۳۸۲؛ فکوهی، ۱۳۸۴ الف؛ تاپسه، ۱۹۹۹). در همین راستا اینترنت محل مناسبی برای نمایش برخی تقسیم‌بندی‌های درونی مبتنی بر دیدگاه‌ها و ایدئولوژی‌های سیاسی مختلف یا به عبارتی انشعابات و احزاب سیاسی مختلف فراهم می‌سازد که در مواردی در کنار یکدیگر و در مواردی نیز در تقابل با یکدیگر به نظر می‌رسند.

احساس وابستگی و تعامل درون گروهی به‌صورت فراملی

گروه‌های قومی ایرانی در فضای مجازی علاوه بر این‌که اعضای یک قومیت‌اند ولی به‌دلیل پراکندگی شماری از آنان یک اجتماع فراملی نیز به شمار می‌روند. زیرا امروزه شمار بسیاری از آنها به‌واسطه مهاجرت، پناهندگی و یا تبعید در سراسر جهان پراکنده‌اند. یافته‌های اینترنتی حاکی از آنند که علیرغم

فواصل جغرافیایی زیاد، بسیاری از اعضای گروه‌های قومی مورد نظر ما در هر کجای جهان که به سر برند از پیوندهای قومی خویش دست برداشته‌اند و در پرتو امکانات ارتباطی نوین به‌ویژه اینترنت به صورت‌های مختلف با اعضای گروه قومی خویش در ارتباط به سر می‌برند.

از سوی دیگر مرزهای سیاسی ملی را نیز نمی‌توان به‌عنوان نقاط انقطاع کاملی میان اعضای گروه‌های قومی ایرانی و غیرایرانی تابع کشورهای همسایه در نظر گرفت. در میان گروه‌های قومی ایرانی تعلقات فراملی نسبت به هم‌قومی‌های خود در کشورهای همسایه کاملاً مشهود و مورد تأکید است. احساس وابستگی نسبت به هم‌قومی‌های تابع سایر کشورها به شکل‌ها و اندازه‌های مختلفی نمود می‌یابد؛ ممکن است صرفاً بر تصور یکپارچگی فرهنگی و یا نوعی احساس نوستالژیک نسبت به تاریخی مشترک انکاء داشته باشد بی‌آنکه نافی هویت ملی باشد. از سوی دیگر ممکن است این تعلقات تا بدانجا پیش رود که صورتی الحاق‌طلبانه به خود گیرد که اگرچه در میان گروه‌های قومی از این لحاظ تفاوت‌هایی وجود دارد ولی به‌طور کلی نمونه‌های آن کمتر قابل مشاهده‌اند.

در مورد حیطه‌های مجازی نیز به‌نظر می‌رسد که وب سایت‌ها و وبلاگ‌ها در نمایش وابستگی گروه‌های قومی نسبت به هم‌قومی‌های غیرایرانی خود از عملکرد کمابیش یکسانی برخوردارند. عمده‌ترین تفاوت میان وب سایت‌ها و وبلاگ‌ها در این زمینه این است که وبلاگ‌ها به لحاظ ماهیت شخصی‌تر خود، بعضاً حاوی مباحث و مضامین نوستالژیک‌تر و عاطفی‌تری در این زمینه‌اند.

گروه قومی به لحاظ بیرونی: ارتباط میان گروه‌های قومی

ارتباط اینترنتی میان گروه‌های قومی ممکن است هم به‌واسطه مناسبات مستقیم و برخی فعالیت‌های مشترک صورت گیرد و هم از طریق بذل توجه و علاقه نسبت به مسائل یکدیگر و اقدام به معرفی و نشر آنها. به‌طور کلی به‌نظر می‌رسد که به لحاظ آرمان مشترک می‌توان این ارتباطات و توجهات میان قومی را بیشتر نوعی ارتباط معطوف به ائتلاف سیاسی تلقی نمود. به‌نظر می‌رسد تابعیت ملی در این توجهات و ارتباطات دخالت داشته باشد بدین معنی که در بیشتر مواقع حیطه توجه و بعضاً همکاری گروه‌های قومی با یکدیگر در انطباق با حیطه تابعیت ملی مشترک یعنی ایرانی بودن آنهاست، و نشانه‌های اندکی از توجه یک گروه قومی به اتباع غیرایرانی گروه قومی دیگر وجود دارد که این امر نیز می‌تواند بر ائتلاف سیاسی مبتنی بر مطالبات مشترک صحنه نهد. به‌طور کلی ضمن این‌که از این لحاظ تفاوت‌هایی بین گروه‌های قومی مشاهده می‌شود، ظاهراً وجود شاخص‌های فرهنگی مشترک (مثلاً زبان) می‌تواند نقش مهمی در افزایش توجه میان قومی ایفا نمایند.

حیطه‌های مجازی مختلف نیز از این نظر با هم متفاوت‌اند. بدین معنی که در سطوحی که قومیت را بیشتر به لحاظ اهداف سیاسی مد نظر قرار می‌دهند و یا به نوعی از رویکردی آرمانی‌تر برخوردارند (وب سایت‌ها) تمایل به هم‌سو سازی گروه‌های مختلف قومی بیشتر است و به همین دلیل در آنها بر مناسبات و همکاری میان قومی تأکید بیشتری می‌شود. این در حالی است که در وبلاگ‌ها و اتاق‌های گفتگو ضمن این‌که اساساً کمتر به مسائل مربوط به گروه‌های قومی دیگر توجه می‌شود، با ایده‌های مختلفی نیز در این زمینه مواجه می‌شویم که گاهی حتی بر برخی منافضات تاریخی گروه‌های قومی مزبور با یکدیگر نیز اشاراتی دارند. این موضوع در نمونه وب سایت‌های مطالعه شده مشاهده نشد.

همچنین در وب سایت‌ها مخاطب جهانی عملاً بیشتر مورد توجه قرار دارد و در وبلاگ‌ها که عملکردی به مراتب درون‌گرایانه‌تر دارند چنین تلاشی بسیار به‌ندرت قابل مشاهده است، و این در حالی است که در اتاق‌های گفتگو چه به لحاظ کلامی چه به لحاظ عملی نشانه‌ای از چنین توجهی مشاهده نمی‌شود.

ب) گروه‌های قومی و مساله ملی

همان‌گونه که گفته شد بیشترین تجلیات مجازی گروه‌های قومی به حوزه سیاست و چالش با تمرکز دولتی مربوط است و حتی ارتباطات میان قومی نیز اغلب در همین راستا شکل گرفته‌اند. در مجموع به‌نظر می‌رسد که صرف‌نظر از مسائل مربوط به محرومیت‌زدایی و حفظ حقوق قومی، مباحث مربوط به فدرالیسم قومی به نوعی فراگیرترین موارد مطرح شده در فضای مجازی به شمار می‌روند و از این نظر تفاوت خاصی میان گروه‌های قومی دیده نمی‌شود.

از سوی دیگر در وب سایت‌ها تنوع کمی در قبال مقوله ملیت و دولت ملی دیده می‌شود و آنها عموماً بر خودمختاری قومیت در قالب دولتی فدرالیستی تأکید دارند. وبلاگ‌ها از این نظر متنوع‌تر بوده و از انواع دیدگاه‌های جدایی‌طلبانه تا دیدگاه‌های پان‌ایرانیستی را در برمی‌گیرند.

شاخص‌های هویتی و عملکرد اینترنتی گروه‌های قومی

الف) مذهب

مذهب به‌عنوان عاملی انسجام‌بخش، یکی از شاخص‌های مهم تعیین‌کننده هویت قومی شناخته می‌شود و تفاوت مذهبی در جای خود می‌تواند به‌عنوان یکی از مرزبندی‌های مهم میان گروه قومی و دیگران، آنان را از یکدیگر متمایز سازد. مطالعه وب سایت‌ها و وبلاگ‌های گروه‌های قومی مزبور در بسیاری از موارد نشانگر آن‌اند که تفاوت مذهبی با مذهب رسمی کشور می‌تواند به‌عنوان یکی از عوامل مهم در ایجاد احساس نادیده گرفته شدن، مورد کم‌توجهی واقع شدن و به حاشیه رانده شدن در اقلیت مذهبی مزبور عمل نماید و این امر در حیطه مجازی نیز به روشنی متجلی شود. این تفاوت مذهبی نه فقط به لحاظ تمایز میان گروه و افراد خارج از گروه بلکه به‌صورت درونی نیز می‌تواند در روابط درونی و چگونگی عملکرد مجازی تعیین‌کننده باشد. مثلاً در مورد گروه قومی کرد عملکرد و رویکرد سیاسی/اجتماعی مجازی کردها کرمانشاهی که شیعه هستند به‌طور قابل توجهی با عملکرد کردهای سنی متفاوت به‌نظر می‌رسد (درباره قوم کرد نگاه کنیاز جمله به: کندال و دیگران ۱۳۷۰؛ مک داوول، ۱۳۸۰؛ حسن پور، ۱۹۹۱).

ب) زبان

زبان به‌نوعی بحث برانگیزترین شاخص هویتی مطرح شده در حیطه مجازی قومی به‌شمار می‌رود. زیرا به لحاظ تنوع بیشتر خود، در مقایسه با مذهب قادر است مرزهای روشن‌تر و قاطع‌تری را در میان گروه قومی و دیگران ایجاد نماید. گروه‌های قومی به درجات مختلفی به مقوله زبان به‌منزله یک شاخص هویتی توجه معطوف می‌دارند. بیشترین میزان توجه به زبان در نزد آذری‌ها مشاهده می‌شود (درباره قوم آذری نگاه کنیاز جمله به: هیئت، ۱۳۷۶؛ جی‌کوب، ۱۳۸۲) و کمترین آن در میان بلوچ‌ها (در باره بلوچ‌ها و عرب‌ها از جمله نگاه کنیاز جمله به: سلطانی، ۱۳۸۳؛ ملازهی، ۱۳۸۰؛ پورکاظم، ۱۳۷۴؛ قیوم، ۱۳۸۴).

از سوی دیگر، وب سایت‌ها و وبلاگ‌ها به لحاظ میزان تاکید بر شاخص زبان تفاوت قابل توجهی با یکدیگر ندارند، ولی در واقع وب سایت‌ها نقطه نظرات قالبی‌تری در این زمینه ارائه می‌دارند. بدین معنی که اولاً زبان را عمدتاً در تمامیت آن در نظر می‌گیرند و دیگر آن‌که کمتر نشانگر تنوع دیدگاه‌های موجود نسبت به آن هستند. در وبلاگ‌ها هم با سطوح مختلف درونی یک زبان یعنی لهجه‌ها و گویش‌ها بیشتر مواجه می‌شویم و هم با انواع دیدگاه‌هایی که در خصوص زبان و نقش آن در هویت قومی و چالش‌های مربوط شکل گرفته‌اند.

ج) وطن / سرزمین مشترک

این شاخص به‌عنوان یکی از مهم‌ترین شاخص‌های تعیین هویت قومی که متضمن مفهوم هم‌زیستی و مجاورت بر یک عرصه جغرافیایی خاص است در نظر گرفته می‌شود. در صورتی‌که با توجه به شمار فراوان پراکندگی‌ها و مهاجرت‌های قومی در حال حاضر سخن گفتن از آن همچون گذشته آسان نیست. به‌طور کلی می‌توان چنین اظهار نمود که مقوله وطن اهمیت پیشین خود را در مباحث قومی به هیچ روی از دست نداده و کاملاً مورد تاکید قرار می‌گیرد.

نتیجه گیری

یافته‌های اینترنتی ما حاکی از آن‌اند که در گستره بی‌حدومرز مجازی و در زمینه جهانی‌شدن، مرزهای هویت قومی نه فقط از میان نرفته‌اند بلکه امکان تجلی بسیار بیشتری یافته‌اند زیرا اینترنت عرصه‌ای است که انواع هویت‌های خرد را از سکوت و انزوا بیرون کشیده و به آنها مجال هرچه بیشتر شناخته شدن و شناختن را می‌دهد. ظاهراً در حال حاضر مفهوم قومیت به‌طور عام در چالش دوجانبه، از یک سو با ملیت و از سوی دیگر با جهانی‌شدن قرار گرفته است که هر یک به شکلی بر مرزهای هویتی آن خدشه وارد ساخته‌اند. این در حالی است که ملیت نیز به خودی خود در چالش با جهانی‌شدن قرار گرفته است. با این همه نمی‌توان از تأثیرات هر دو پدیده مزبور بر قومیت نیز غافل بود و آن را به‌مثابه موجودیتی بلاتغییر در نظر گرفت.

اگر تمایز میان تجلیات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی گروه‌های قومی و تجلیات صرفاً فرهنگی آنان قائل شویم، در واقع چنین به‌نظر می‌رسد که دست‌کم از نظر سیاسی بیشترین تلاش‌ها برای نمایش، حفظ و استمرار بخشیدن به هویت قومی در سطوحی صورت می‌گیرد که نخست درباره مفهوم هویت قومی خود از ذهنیتی ساختار یافته‌تر برخوردارند، امکان بیان آزادانه‌تری در این خصوص دارند و در عین حال تلاش در این راستا را به دلایل مختلف ضروری و موجه می‌دانند. البته این افراد لزوماً صاحب‌نظران و فعالان سیاسی

نیستند هرچند از نظرات آنان متأثر گشته باشند.

در مجموع کمابیش با دو گونه از تجلیات مجازی برای گروه‌های قومی مواجهیم که علیرغم همپوشانی نسبی بر یکدیگر، یکی را بیشتر می‌توان الگویی نامید و دیگری بیشتر عملی به شمار می‌رود. در مقایسه با وب سایت‌ها، سطوح به مراتب شخصی‌تری همچون وبلاگ‌ها و به‌ویژه اتاق‌های گفتگو بیشتر به لحاظ عملی قابل توجهند تا به لحاظ الگویی.

مطابق با رویکرد نظری این نوشته اینترنت به منزله فضایی از درون متناقض در متن جهانی‌شدن به انواع خاص‌گرایی‌های فرهنگی مجال رشد و شکوفایی می‌دهد. از یک نگاه کلی گروه‌های قومی در اینترنت به‌منزله موجودیتی منسجم و یکپارچه نمایان می‌شوند، اما در نگاهی دقیق‌تر می‌توان با برخی تفاوت‌ها و مرزبندی‌های درونی آنها به لحاظ فرهنگی، سیاسی و غیره مواجه شد که برخی از آنها در اینترنت و همچنین به پاری اینترنت تجلی بیشتری می‌یابند.

در واقع معرفی و برجسته‌سازی انواع دیدگاه‌های موجود در درون یک گروه قومی به‌طور بالقوه این موقعیت را فراهم ساخته است تا اعضای گروه بیش از پیش با گزینه‌های احتمالی گوناگون آشنا شوند و بنابراین بیش از پیش از میان گزینه‌های مزبور دست به انتخاب بزنند. شواهد اینترنتی حاکی از آن‌اند که اکنون از راه اینترنت کمابیش به سادگی می‌توان دست‌کم به عضویت مجازی گروه‌بندی‌های مختلفی در همه زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و غیره درآمد که برخی از آنها پایگاه‌هایی در جهان بیرونی دارند. منطقی‌تره مخاطبین و هواداران یک گروه فرضی افزایش یابند مرزبندی‌های مربوط بیشتر تقویت خواهند شد، ولی مشخص است که تمامی آنها به ایجاد انشعاب جدی در گروه قومی نمی‌انجامند. بدون آن‌که قصد هر گونه بزرگ‌نمایی در میان باشد به جرات می‌توان ادعا نمود که هرگاه تأکیدی بر معرفی و تقویت قومیت به‌واسطه اینترنت دیده می‌شود، می‌توان به نوعی با دسته‌بندی‌هایی نیز مواجه شد که بر مبنای رویکردهای قومی مختلفی شکل گرفته‌اند. برخی از انشعابات به‌واسطه آرمان کلی خود که بر یکپارچگی، اعتلاء و احتمالاً خودمختاری گروه قومی متمرکز است، به‌طور بالقوه قادر به اتحاد با یکدیگر هستند و تناقض چندانی با یکدیگر ندارند. از این منظر تجلی افزون‌تر و رشد هر یک از این انشعابات در اینترنت نقش چندانی در تضعیف تمامیت گروه قومی ندارد، ولی تمامی انشعابات قادر به همزیستی با یکدیگر نیستند و ممکن است علیرغم تعلقات قومی از اهداف و مسیرهای متناقضی برخوردار باشند. این در حالی‌است که نشانه‌هایی از جریان‌های هویت‌زدای قومی نیز قابل مشاهده است. در هر حال، این دسته‌بندی‌ها لزوماً بار سیاسی ندارند و ممکن است تنها صورتی فرهنگی داشته باشند. لازم به یادآوری است که به لحاظ شبکه‌مند بودن فضای مجازی به سادگی امکان انواع عضویت‌های متداخل وجود دارد و این مساله به نوعی در مورد گروه‌های قومی نیز مشاهده می‌شود. در واقع تداخل تقسیم‌بندی‌های درونی یک گروه قومی و تماس‌ها و موقعیت‌های بیرونی آن در جهان شبکه‌ای مجازی نیز ممکن است قادر به ایجاد هویت‌هایی نسبتاً متفاوت با آنچه از گروه قومی می‌شناسیم باشند.

در یک جمع‌بندی کلی می‌توان گفت که در حال حاضر علیرغم برخی مرزبندی‌ها و دسته‌بندی‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و تاریخی موجود در درون گروه‌های قومی، مقوله هویت قومی بیشتر در قالب انواع کوشش‌ها برای تقویت موجودیت گروه قومی و حفظ مرزبندی بیرونی گروه با دیگران نمودار می‌شود و چالش‌ها و مناقشات درونی کمتر قابل مشاهده‌اند. با توجه به تازگی نسبی پدیده اینترنت در کشور ما به‌نوعی هنوز می‌توان قومیت‌های ایرانی را در ابتدای مسیر ارتباطات مجازی خود در نظر گرفت. به نظر می‌رسد که با گسترده‌تر شدن حضور و استفاده اعضای گروه‌های قومی از اینترنت ممکن است هم‌زمان با رشد فعالیت‌های قوم‌گرایانه‌ای که در حال حاضر نیز صورتی غالب دارند، هریک از انواع رویکردهای خنثی، هویت‌زدا و ضدقومی و یا صورت‌های تلفیقی قومیت نیز به‌تدریج گسترش یابند. از این دید شاید با افزایش میزان مخاطب و افزایش امکان انتخاب و دسترسی به گزینه‌های گوناگون لزوماً تصویر کنونی قومیت بازنه‌ترین صورت تجلی آن در اینترنت نباشد. بنابراین می‌توان گفت که هرچند اینترنت می‌تواند در تقویت هویت قومی در مفهوم کلی آن کاملاً موثر و متمرکز باشد، ولی به‌واسطه پتانسیل غیرقابل انکار آن در تقویت انواع خاص‌گرایی‌ها همچنین ممکن است در طول زمان به رشد برخی انشعابات کوچک و گسترش رویکردهای متنوع‌تری بینجامد. مطالعات بعدی در این زمینه میزان و جهت حرکت فعالیت‌های قومی اینترنتی را نشان خواهند داد. در هر صورت این پرسش نیز ناگزیر مطرح می‌شود که اساساً این امر تا چه اندازه بر هویت‌های واقعی افراد تأثیرگذار است و یا بر آنها منطبق است؟ این موضوع نیز باید به‌شکل تطبیقی در درون و خارج از حوزه اینترنت مطالعه شود.

منابع فارسی

- احمدی، ا. (۱۳۷۸)، **قومیت و قوم‌گرایی در ایران، از افسانه تا واقعیت**. تهران. نشر نی.
- ادموندز، س.ی.، ج. (۱۳۶۷). **کردها، ترک‌ها، عرب‌ها**. ترجمه ابراهیم یونسسی. تهران. روزبهان.
- اسمیت، آ. (۱۳۸۳). **ناسیونالیسم، نظریه، ایدئولوژی، تاریخ**. ترجمه منصور انصاری. تهران. مرکز مطالعات ملی.
- اوزکریمی، ا. (۱۳۸۳). **نظریه های ناسیونالیسم**. ترجمه محمد علی قاسمی. تهران. مرکز مطالعات ملی.
- برتون، ر. (۱۳۸۰). **قوم شناسی سیاسی**. ترجمه ناصر فکوهی. تهران. نشر نی.
- پورکاظم، ح. (۱۳۷۴). **مدخلی بر شناخت قبایل عرب خوزستان**. نشر آمد.
- دیورینگ، س. (۱۳۸۲). **مطالعات فرهنگی**. ترجمه نیما ملک محمدی. شهریار وقفی پور. تهران. تلخون.
- سلطانی، سیمیا (۱۳۸۳)، "اشتراکات فرهنگی- تاریخی بلوچ‌ها با سایر ایرانیان"، در *فصلنامه مطالعات ملی*، سال پنجم، شماره ۱.
- فکوهی، ن. (۱۳۸۴ الف). **فرهنگ ملی، فرهنگ های قومی – محلی و جماعتی و بازار اقتصاد صنعتی**، طرح پژوهش، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- فکوهی، ن. (۱۳۸۴ ب). **در هزارتوهای نظم جهانی**. تهران. نشر نی.
- قیم، عبدالنبی (۱۳۸۴)، "نگاهی جامعه‌شناختی به زندگی و فرهنگ مردم عرب خوزستان"، در *جامعه‌شناسی هویت در ایران*، حسین گودرزی، تهران: موسسه مطالعات ملی.
- کندال و عصمت شریف وانلی (۱۳۷۰). **کردها**. ترجمه ابراهیم یونسسی. نشر روزبهان. تهران.
- مک‌داوال، د. (۱۳۸۰). **تاریخ معاصر کرد**. ترجمه ابراهیم یونسسی. تهران. پانید.
- ملازهی، پ. (۱۳۸۰)، **تحولات سیاسی - ایدئولوژیک در بلوچستان**، در *فصلنامه مطالعات ملی*: ویژه گوناگونی (۱)، سال دوم، شماره ۸، تابستان.
- هیئت، ج. (۱۳۷۶). **آذربایجان ادبیات تاریخیه بیرباخیش**، در *ویژه‌نامه مجله وارلیق*، اسفندماه.

منابع انگلیسی

- Amselle, J.L. (1999), Ethnie, In *Encyclopédie Universalis*, Cd- Rom.
- Appadurai, A. (1996). *Modernity at Large, Cultural Dimensions of Globalization*. London & Minneapolis. University of Minnesota.
- Appadurai, A. (1990), Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy, In *Theory, Culture and Society*, 7:295-310.
- Brown, R. (1996), Social Identity, In Kuper, A., Kuper, J., *The Social Science Encyclopedia*, London , Rotledge.
- Byron, R., (2000), Identity, In *Bernard, A., Spencer, J.*, op.cit.
- Burger, P. & Luckman, T., (1966). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Garden City. NY: Doubleday.
- Clifford, James, (1986). *Writing Culture: the Poetics and Politics of Ethnography*. University of California Press. Berkeley.
- Davies, Mike, (1990). *City of Quartz*. Verso. London.
- Dei, G.S. & Asgharzade, A. (2003). *Language, Education and Development, Case Studies from the Southern Contexts*. Toronto: University of Toronto. Vol. 17, No 6.
- Eriksen, T.H., (1993). *Ethnicity and Nationalism, Anthropological Perspectives*. London. Pluto Press.
- Erikson, E.H., (1959)(1980). *Identity and Life-Cycle*. New York. W.W. Norton.
- Geertz, C., (1973). *The Interpretation of Cultures, Selected Essays*. New York. Basic Books.
- Gil, F., (1999), "Identité", In *Encyclopédie Universalis*, Cd- Rom.
- Hassanpour, Amir (1991). *The Language police of Iran, from state policy on the Kurdish language, the politics of status planning in Kurdish Times*. New York.
- Keith, M. & Pile, S., (1993). *Place and the Politics of Identity*. London. Routledge.
- La bell, Thomas J., Ward, Christopher R., (1996). *Ethnic Studies and Multiculturalism*. New York. SUNY Press.

Latouche, S. (1991). *L Occidentalisation du monde*. Paris. La Découverte.

Lechner, F.J., & Boli, J. (eds.) (2000). *The Globalization Reader*. Oxford. Blackwell.

Levitt, T. (1983), "The Globalization of Markets ", In *Harvard Business Review*, Juin.

Matterlat, A. (1999), "Mondialisation et Culture", In *Encyclopédie Universalis*, cd-rom.

Ng, Franklin (2003), "Asian Americans", In *Encarta Reference Library*.

Ritzer, G. (1991), "Mcdonaldization and Globalization", In J. Gubbay, C. Middieton and C. Boliard, *The Student Companion to Sociology*, Blackwell.

Roberts, J.T., Hite, A. (2000). *From Modernization to Globalization*. Oxford. Blackwell.

Smith, A. (1999), "The Politics of Culture: Ethnicity and Nationalism", In Ingold, T., *Companion Encyclopedia of Anthropology*, London , Routledge.

Smith, A (2005), "National Identity", In *Encarta Reference encyclopedia*.

Tajfel, H. (1978). *Differentiation between Social Groups : Studies in the Social Psychology of Intergroup Relations*. London.

Thiese, A.M. (1999), "La Lente invention des identitiés nationaux", In *Le Monde Diplomatique*, Juin.

پښتونستان د علوم انساني او مطالعاتو فرانسې
پرتال جامع علوم انساني